

Renata Marciniak-Firadza

Nazwy

osobowych wykonawców czynności
w gwarach małopolsko-mazowieckiego
pogranicza językowego

Część I

STUDIUM
SŁOWOTWÓRCZO-LEKSYKALNE

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Renata Marciniak-Firadza

Nazwy

osobowych wykonawców czynności
w gwarach małopolsko-mazowieckiego
pogranicza językowego

Część II

SŁOWNIK

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Nazwy

osobowych wykonawców czynności
w gwarach małopolsko-mazowieckiego
pogranicza językowego

Część I

STUDIUM
SŁOWOTWÓRCZO-LEKSYKALNE

WYDAWNICTWA

UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Renata Marciniak-Firadza

Nazwy

**osobowych wykonawców czynności
w gwarach małopolsko-mazowieckiego
pogranicza językowego**

Część I

STUDIUM

SŁOWOTWÓRCZO-LEKSYKALNE

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2013

Renata Marciniak-Firadza – Katedra Dialektologii Polskiej i Logopedii, Instytut Filologii Polskiej
Wydział Filologiczny, 90-514 Łódź, al. Kościuszki 65
renata.marciniak7@wp.pl

RECENZENT

Maria Biolik

REDAKTORZY WYDAWNICTWA UŁ

Katarzyna Gorzkowska, Dorota Stępień

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁA

Barbara Grzejszczak

Publikacja składa się z dwóch części:

cz. I. *Studium słowotwórczo-leksykalne*, cz. II. *Słownik*

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, 2013

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. 6050/2012

ISBN (wersja papierowa) 978-83-7525-841-7

ISBN (ebook) 978-83-7969-609-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

SPIS TREŚCI

I. Wstęp	5
1. Cel pracy	5
2. Przedmiot badań	7
2.1. Sposób gromadzenia materiału	11
2.2. Obszar badań	12
2.3. Wykaz eksplorowanych punktów	13
3. Stan badań	14
4. Założenia metodologiczne	25
5. Uwagi dotyczące prezentacji materiału	29
II. Interpretacja derywatów	31
1. Status kategorii nazw osobowych wykonawców czynności w świetle materiału gwa- rowego	31
2. Problem wielomotywacyjności derywatów zaliczanych do kategorii nazw osobowych wykonawców czynności	40
3. Techniki derywacyjne	47
4. Kompozycje	62
5. Zmiany znaczeń strukturalnych	77
5.1. Leksykalizacja, czyli utrata znaczenia strukturalnego	77
5.2. Nabywanie znaczenia strukturalnego	79
5.3. Modyfikacje znaczenia strukturalnego	86
6. Typy słowotwórcze derywujące nazwy agentywne	95
6.1. Formanty odziedziczone z psł.	95
6.2. Formanty wytworzone w polszczyźnie	140
6.3. Formanty obcego pochodzenia	164
7. Liczebność typów słowotwórczych, łączliwość formantów z poszczególnymi typami pod- staw słowotwórczych, aktywność wyodrębnionych typów słowotwórczych	178
8. Zagadnienie słowotwórczej wariantywności nazw osobowych wykonawców czynności ...	188
9. Oboczność podstaw słowotwórczych	204
10. Neutralne i ekspresywne nazwy osobowych wykonawców czynności	211
11. Relacje między derywatami a ich podstawami słowotwórczymi	232
11.1. Wpływ aspektu i krotności werbalnej podstawy słowotwórczej na derywat	232
11.2. Problem dezintegracji podstawy słowotwórczej	239
11.3. Wzajemne oddziaływanie na siebie tematów słowotwórczych i formantów słowo- twórczych	243
11.4. Opozycja potencjalność – aktualność w dewerbativach	248
12. Derywaty gwarowe w odniesieniu do stanu w polszczyźnie ogólnej	249
13. Zastosowanie geografii lingwistycznej do kategorii agentywnej	261
III. Zakończenie	267
Bibliografia	271
Wykaz skrótów	299
Summary	301
Od Redakcji	303

I. WSTĘP

1. Cel pracy

Na potrzebę opracowania słowotwórstwa gwarowego z punktu widzenia funkcji kategorialnosemantycznej, formowanej przez wykładnik derywacyjny, który wyraża genus proximum w relacji z wyrazami motywującymi jako określonymi częściami mowy zwraca uwagę m.in. Sławomir Gala (por. 2002b, s. 44), a potrzeba ta wynika z faktu, iż słowotwórstwo gwarowe na gruncie polskim nie doczekało się wielu monografii podejmujących zagadnienie poszczególnych kategorii słowotwórczych. O ile bowiem opracowanie słowotwórstwa z punktu widzenia wykładników formalnych i ich funkcji nie nastręcza trudności, o tyle opis kategorialny, tj. taki, w którym elementami porządkującymi są kategorie znaczeniowo-formalne, inaczej mówiąc kategorie słowotwórcze, takie trudności stwarza. Jak podkreśla Jadwiga Puzynina, „jeden z podstawowych mankamentów opracowań pełnych systemów słowotwórczych różnych języków stanowi mglistość pojęcia kategorii słowotwórczej” (Puzynina 1962, s. 34).

Na rozbieżności w pojmowaniu kategorii słowotwórczych i – co się z tym wiąże – na mobilność granic wyznaczających obszary semantyczne poszczególnych kategorii wpływają różne interpretacje, wynikające ze stosowania przez badaczy niejednorodnych kryteriów klasyfikacyjnych pozwalających na określenie, kiedy stopień strukturalnego lub znaczeniowego podobieństwa wyrazów słowotwórczo podzielnych jest wystarczająco duży, by można je było uznać za należące do jednej kategorii słowotwórczej, a także brak jednolitości terminologicznej (por. Boryś 1969, s. 16; Grzegorzczukowa 1972a, s. 83–84; EJP 1999, sv. *kategoria słowotwórcza*; Gala 2002a, s. 149; Gala, Gala 2006a, s. 15)¹. Nie bez przyczyny pojęcie kategorii słowotwórczej zaliczane jest do najgorzej zdefiniowanych i najbardziej dyskusyjnych pojęć słowotwórczych (EJP 1999, sv. *kategoria słowotwórcza*).

Rozprawa *Nazwy osobowych wykonawców czynności w gwarach małopolsko-mazowieckiego pogranicza językowego*, wpisująca się w nurt zaledwie kilku monografii podejmujących zagadnienie słowotwórstwa gwarowego z punktu widzenia funkcji kategorialnosemantycznej, jest próbą monograficznego opisu

---

¹ Por. też definicję kategorii słowotwórczej z punktu widzenia kognitywistycznego (Grzegorzczukowa, Szymanek 2001, s. 473).

derywatów gwarowych będących rzeczownikami pospolitymi zaliczanymi do semantyczno-słotwórczej kategorii nazw osobowych wykonawców czynności², funkcjonujących w gwarach położonych na pograniczu małopolsko-mazowieckim i należących do leksyki ludowej. Są to zarówno takie rzeczowniki pochodne, które ustaliły się w gwarze, czyli są pochodzenia gwarowego, gwarowej proveniencji, np. *charaszaj*, *kółczarz*, i takie, które funkcjonują w gwarze jako względnie przejrzyste derywacyjnie, chociaż mogą być pochodzenia niegwarowego, np. *rębacz*, *mleczarz*. Przez derywat rozumiem „wyraz pozostający w określonym związku formalnym i znaczeniowym z innym wyrazem, od którego się wywodzi” (Smółkowa 1989, s. 49).

Te o różnej tj. gwarowej // niegwarowej proveniencji derywaty funkcjonujące w gwarach jako nazwy osobowych wykonawców czynności zostały poddane ocenie bez rozstrzygania, czy jest to prymarna nazwa wykonawcy czynności, która powstała, by pełnić taką funkcję, czy sekundarna, ustalona w wyniku przesunięć semantycznych. Utrata ostrości kategorialnej powoduje, że w obrębie klasy wyrazów mających tę samą wartość kategorialną znajdują się, poza formacjami jednoznacznie wyznaczającymi kategorię nazw osobowych wykonawców czynności, należącymi do jej centrum, również takie, które znajdują się na jej peryferiach. Zadaniem jest wskazanie zarówno formacji należących do centrum semantycznego omawianej kategorii, jak i tych formacji, które, tracąc ostrość kategorialną, znajdują się na jej obrzeżach (zob. rozdział II.1. *Status kategorii nazw osobowych wykonawców czynności w świetle materiału gwarowego*).

Celem monografii jest też wskazanie wykładników formalnych i wykrycie mechanizmów derywacyjnych, które doprowadziły do powstania derywatów zaliczanych do semantyczno-słotwórczej kategorii nazw osobowych wykonawców czynności. Takie założenie ma posłużyć wydobyciu morfologicznych cech gwarowych pozostających w opozycji do języka ogólnopolskiego, tj. takich wyróżników derywacyjnych tworzących nowe wyrazy, które mimo uniwersalnego charakteru kategorialnego w słotwórstwie wskazują na pewną odrębność tworzenia i odmienność derywacyjną tych wyrazów w gwarach. Podejmując kwestię słotwórstwa w gwarach, wychodzę od definicji gwary jako odmiany języka ogólnonarodowego lub etnicznego, która – oprócz cech wspólnych z językiem ogólnonarodowym – ma zespół cech gramatycznych odrębnych, obowiązujących w danej społeczności wiejskiej, określonej geograficznie, i ten zespół cech lub niektóre z nich decydują o odrębności określonej gwary wobec innych gwar i wobec języka ogólnego (por. Gala 2000b, s. 30). Słotwórstwo w gwarach jest wyznaczane przez określone parametry: horyzontalny – geograficzny, sytuujący daną gwarę względem innych, wertykalny – odnoszący stan gwary do polszczyzny ogólnej, wertykalny diachroniczny – sytuujący gwarę

² Termin ten funkcjonuje w literaturze obok terminu *nazwa subiektu*.

chronologicznie, a także przez parametr funkcjonalny – kategoriałnosłowotwórczy (por. Gała 2008b, s. 112).

Metoda geografii lingwistycznej, tak ważna w badaniach dialektologicznych, pozwala na ustalenie zarówno wewnętrznych podziałów badanego terytorium, jak i jego związków językowych z obszarami przyległymi. Chodzi m.in. o to, by wydobyć te składniki słowotwórstwa gwarowego, które wykazywałyby wyrazistą dyferencjację strukturalno-semantyczną w geografii językowej. Jak podkreśla Witold Doroszewski, słowotwórstwo badane od strony geograficznej może nie tylko dostarczać danych interesujących i ważnych dla charakterystyki danego obszaru językowego, ale może przyczyniać się do precyzowania bardzo istotnych zagadnień ogólnojęzykoznawczych dzięki temu, że sytuowanie faktów w czasie uzupełnia sytuowaniem ich także w przestrzeni (por. Doroszewski 1954c, s. 3). W literaturze przedmiotu nie budzi już dziś większych zastrzeżeń stwierdzenie, że fakty słowotwórcze, podobnie jak fonetyczne, mogą stanowić podstawę wyznaczania granic między poszczególnymi obszarami gwarowymi (por. Kowalska A. 1980, s. 189; por. też Reichan 1996, s. 193), a przeświadczenie o innej roli morfologii niż danych fonetyczno-fonologicznych w przedstawianiu cech dystynktywnych gwar i dialektów (por. Karaś 1964), mniejszej ich wyrazistości czy regularności, stanowiącej o systemie oraz o innym wymiarze geograficznym, horyzontalnym opozycji słowotwórczych (por. Gała 2000b, s. 30) w sytuacji, kiedy wiedza o słowotwórstwie gwarowym niepomrotnie wzrosła, wydaje się nieaktualne.

2. Przedmiot badań

Podjmując badania nad nazwami osobowych wykonawców czynności, wychodzę z założenia, że do wykonawców czynności zaliczam tych, którzy realizują czynności przez siebie zamierzone, a więc osoby. Z takiego stanowiska wychodzi m.in. Witold Doroszewski, pisząc w *Syntaktycznych podstawach słowotwórstwa*: „Do klasy nazw wykonawców czynności (*nomina agentium*) zaliczamy tych, którzy realizują czynności przez siebie zamierzone, a więc – osoby. Jest to oparte na nie wypowiedzianej przesłance, że czynność jest cechą emanującą z jej podmiotu, który jest jej impulsem i źródłem, i wykonywana *a se*, spontanicznie. Pojęcie czyjegoś świadomego zamierzenia staje się w ten sposób składnikiem treści znaczeniowej wyrazu oznaczającego czynność, pojęcie zaś podmiotu czynności zostaje utożsamione z pojęciem podmiotu działającego świadomie. [...] Nazwy narzędzi, *nomina instrumenti*, o tyle tylko można traktować jako kategorię słowotwórczą, o ile się zinterpretuje ten typ nazw jako nieosobowe *nomina agentis*” (Doroszewski 1963d, s. 75), i dalej: „Narzędziem jest to, za pomocą czego wykonywana jest pewna celowa czynność. Za wyko-

nawcę właściwego uważany jest ten, kto się posługuje narzędziem” (Doroszewski 1963d, s. 74). Podobnie uważa Maciej Grochowski, podkreślając, że „agens reprezentuje obiekty należące do zbioru osób, które wykonują pewne czynności w sposób samoistny, tzn. nie wynikający z działania żadnych sił fizycznych istniejących poza tymi obiektami” (Grochowski 1975, s. 32). Por. także stanowisko Marii Wojtyły-Świerzowskiej o bardzo wczesnej na gruncie prasłowiańskim polaryzacji pojęć: agens właściwy, osobowy (= ja – człowiek – działający) i z drugiej strony narzędzie (ono – przedmiot, którym człowiek może czynność wykonać) oraz wynikającej stąd potrzeby jej językowego wyrażenia w postaci dwu kategorii: *nomen agentis* (osobowe) i *nomen instrumenti* (Wojtyła-Świerzowska 1992, s. 20), a także Renaty Grzegorzczukowej, która w *Zarysie słowotwórstwa* do nazw działacza zalicza głównie nazwy osób (Grzegorzczukowa 1972b, s. 75).

Na osobę jako wyłącznego wykonawcę czynności zwracają również uwagę autorzy prac słowotwórczych języków czeskiego czy słowackiego, tj. Miloš Dokulil (1979, s. 50) i Klára Buzássyová (1974, s. 40).

Do kategorii nazw wykonawców czynności oprócz nazw osób włączają sporadycznie nazwy zwierząt Franciszek Sławski (1974; 1976) czy František Trávníček (1951, s. 316).

Krystyna Kleszczowa za wykonawców czynności uważa istoty żywotne (też ludzi), żywioły i maszyny (1981, s. 35).

Niemiecki językoznawca, autor m.in. znanego dzieła *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Karl Brugman³ traktował nazwy wykonawców jako szczegółową odmianę nazw istot żyjących (*Lebewesen*), wychodząc z założenia, że działać może tylko to, co żyje (za: Doroszewski 1946, s. 32).

Derywaty włączone przeze mnie do tej kategorii to deverbativa i desubstantiva, określające samodzielnego wykonawcę czynności (np. *oracz*, *siewca*) nastawionej na konkretny rezultat (*czapnik*, *powroźnik*), skierowanej na obiekt (*drwal*, *rybak*) lub materię (*blacharz*, *wikliniarz*), wykonywanej przy pomocy narzędzia (*organista*, *pilarz*), podejmowanej w określonym czasie (*żniwiarz*) bądź w określonym miejscu (*aptekarz*, *młynarz*).

Przyjęłam założenie, że decydującym czynnikiem wyodrębnienia nazwy wykonawcy czynności jest znaczenie leksykalne wyrażone w zdaniu definiującym jego funkcję przy wykonywaniu czynności. Kontekst zdaniowy bowiem odgrywa główną rolę w procesie identyfikacji nazw, na co zwracał uwagę m.in. Witold Doroszewski, pisząc: „Uwzględnienie zdaniowego kontekstu – a tym samym sytuacji, w której wyraz został użyty – jest kardynalnym postulatem wszelkiej analizy semantycznej” (Doroszewski 1963c, s. 296), gdyż wykrycie znaczenia

³ Za W. Doroszewskim przyjmuję taki zapis nazwiska, choć w literaturze spotyka się również zapis *Brugmann* (por. np. A. Heinz, *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa 1978, s. 190).

realnego danej nazwy jest możliwe przy zastosowaniu kryterium semantyczno-syntaktycznego, por. *pieszczoch* ‘ten, co się pieści’ – subiekt obok *pieszczoch* ‘ten, kto lubi być pieszczony’ – obiekt; *dojarka* ‘ta, która doi krowy’ – agens obok *dojarka* ‘to, przy pomocy czego doi się krowy; to, co służy do dojenia krów’ – narzędzie, instrument.

Kształtowana przez morfemy słotwórcze wartość kategorialna jest potwierdzona w kontekstach gwarowych. I tak, w odniesieniu do deverbativów nazwy należące do tej kategorii można scharakteryzować parafrazą: ‘ten, kto wykonuje czynność wyrażoną podstawą’, por. *kosiarz* ‘ten, kto kosi’, zaś w odniesieniu do nazw desubstantywnych parafrazę można zdefiniować jako ‘ten, kto wykonuje czynność związaną z przedmiotem wyrażonym podstawą’. Ponieważ derywaty odrzeczownikowe będą miały w swojej strukturze odniesienie nie do czynności, lecz do obiektu, przedmiotu działania, wytworu, materiału, narzędzia, miejsca czy czasu, ogólną parafrazę można uszczegółowić:

a) ‘ten, kto wykonuje czynność, której obiekt – desygnat wskazany jest w podstawie’ lub inaczej ‘ten, kto wykonuje czynność, której obiektem jest desygnat podstawy’, por. *rybak* ‘ten, kto łowi ryby’. Są to nazwy wykonawców czynności ze względu na obiekt czynności, czyli odobiektowe nazwy wykonawców czynności;

b) ‘ten, kto wykonuje czynność, w wyniku której powstaje przedmiot, rezultat wyrażony w podstawie’ lub ‘ten, kto wykonuje czynność, której rezultat wyraża podstawa, por. *czapnik* ‘ten, kto szyje czapki’. Są to odrezultatywne nazwy wykonawców czynności;

c) ‘ten, kto wykonuje czynność przy użyciu narzędzia wymienionego w podstawie’, por. *topornik* ‘rzemieślnik posługujący się toporem’. Są to nazwy wykonawców czynności ze względu na środek czynności, czyli odnarzędziowe nazwy wykonawców czynności;

d) ‘ten, kto wykonuje czynność, której podłożem jest materiał wyrażony podstawą’, por. *wikliniarz* ‘ten, kto robi kosze z wikliny’. Są to nazwy wykonawców czynności ze względu na materiał poddany czynności, czyli odmateriałowe nazwy wykonawców czynności;

e) ‘ten, kto wykonuje czynność w miejscu wyrażonym podstawą’, por. *aptekarz* ‘ten, kto pracuje w aptece’. Są to nazwy wykonawców czynności ze względu na miejsce czynności, czyli odmiejscowe nazwy agentywne;

f) ‘ten, kto wykonuje czynność w czasie wyrażonym podstawą’, por. *żniwiarz* ‘ten, kto pracuje w czasie żniw’. Są to nazwy agensa ze względu na czas czynności.

W związku z procesami przesunięć międzykategorialnych pozostaje specyfika zgromadzonego zbioru leksemów. Są to bowiem formacje, które: 1) są prymarnymi nazwami wykonawców czynności i funkcjonują dziś jako nazwy wykonawców czynności, np. *siewca*; 2) są sekundarnymi nazwami o znaczeniu agentywnym – prymarnie spełniały inną funkcję kategorialną, a w kategorii nazw